

FOSES COMUNES I SIMBOLOGIA FRANQUISTA

Barcelona, 9 i 10 d'octubre de 2008

Ángela Cenarro Lagunas

Universitat de Saragossa

Taula rodona. Simbologia franquista: tractament legal i historiogràfic

Qualsevol règim polític, ja sigui de naturalesa liberal, democràtica o dictatorial, necessita símbols per articular el que Hobsbawm i Ranger van denominar *tradicions inventades*. La seva finalitat és fomentar la cohesió social, legitimar les institucions i les relacions de poder establertes, així com socialitzar els ciutadans en valors tan variats com la llibertat, la justícia o la “victòria” en una guerra civil. Les festes, els noms dels carrers, les estàtues dedicades a personatges destacats de la història, els escuts i els monuments de diversos tipus ocupen l'espai públic i projecten missatges d'exaltació que legitimen les elits i les institucions. Es converteixen, així, en referents identitaris que contribueixen a la construcció de la “comunitat nacional”.

És lògic que la dictadura de Franco, que perseguia amb tan afany refondre la “comunitat nacional”, emprengués ben aviat la tasca d'erigir referències simbòliques pròpies. I aquestes van respondre als objectius següents. D'una banda, trencar amb el passat immediat republicà i liberal; d'una altra, exaltar la construcció d'un “nou ordre” militarista i feixista, i, finalment, recuperar elements de la tradició catòlica i imperial, que es van resignificar en la mesura que es posaven al servei d'una causa nova, la “Nueva España”.

La transformació del calendari festiu no es va fer esperar. Al final de l'any 1936, un decret de la Junta Tècnica d'Estat va declarar festa els dies de la Immaculada Concepció, Dijous Sant i Divendres Sant. El van seguir altres decrets, que implantaven nous dies de festa, en què es reconeixia la sublevació militar com a data fundacional del nou ordre, i Franco com a cap de l'Estat i generalíssim de tots els exèrcits. Així, l'any 1937 es va declarar festa nacional el 18 de juliol i l'1 d'octubre, Fiesta Nacional del Caudillo. El

1938 el Ministeri de l'Interior va imposar una altra festa nacional, el 19 d'abril, aniversari del decret d'unificació de les forces polítiques. Més tard, l'1 de maig, que havia estat eliminat com a dia festiu, va ser substituït pel 19 de març, Dia de Sant Josep, convertit ara en Fiesta del Pueblo Trabajador. El 12 d'octubre de 1938, la Fiesta de la Hispanidad i de la Raza, es va celebrar amb uns fasts desconeguts fins aleshores a Saragossa, una de les principals capitals de l'Espanya insurgent. Aquestes celebracions van ser només el primer pas perquè a la postguerra la Verge fos declarada oficialment Reina de la Hispanidad. Finalment, un decret del 9 de març de 1940 va fixar el calendari de festes, que es va mantenir fins al final de la dictadura amb molt poques variacions.¹

També es van substituir els noms dels carrers. Tal com mostren els treballs que van dur a terme ja fa anys José Ignacio Madalena i el Grupo Salamanca, van ser les comissions gestores municipals, controlades pel poder militar, les que van emprendre els canvis a les principals capitals de la zona controlada pels militars rebels. Va ser un procés que va començar molt aviat, l'estiu de 1936, i que va continuar al llarg de 1937, i aquesta va ser la pauta habitual a les zones ocupades pels revoltats des del primer moment.² Igualment, les estàtues per homenatjar el Caudillo es van començar a encarregar el 1936. Jesús de Andrés calcula que al llarg dels gairebé quaranta anys de dictadura es van construir diverses desenes d'estàtues, la majoria de les quals eren busts que dataven de 1936 i 1940. El 1938 el Servicio Nacional de Prensa y Propaganda va encarregar la primera estàtua eqüestre a l'escultor E. Aladrén.³

¹ Tots aquests canvis estan descrits amb més detall a Ángela CENARRO, *Los días de la 'Nueva España': entre la 'revolución nacional' y el peso de la tradición*; Pere ANGUERA (ed.), "Dossier: Los días de España", *Ayer. Revista de Historia Contemporánea* (Madrid), núm. 51 (2003), p. 115-134.

² José Ignacio MADALENA i Grupo Salamanca, "La memoria y el poder. Cambios en la denominación de las calles. Valladolid, Salamanca y León, 1936-1939", a Alicia ALTED VIGIL (coord.), *Entre el pasado y el presente. Historia y Memoria*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1996, p. 143-162.

³ Jesús DE ANDRÉS, "Las estatuas de Franco, la memoria del franquismo y la transición política española", *Historia y Política*, 12, 2004/2, p. 161-186.

Els monuments als caiguts van començar a proliferar ja a l'estiu de 1936. Dos anys després el Decret de 16 de novembre de 1938 (BOE 17.11.1938), en virtut del qual totes les esglésies van inscriure als murs els noms dels morts al front o per la violència de les milícies, garantiria que la postguerra espanyola s'omplís de memorials dedicats als caiguts d'un sol bàndol. Són memorials que perviuen encara avui en la majoria de les esglésies espanyoles. Juntament amb aquests, el Valle de los Caídos és el monument per antonomàsia dirigit a homenatjar els "caídos por Dios y por España". Tot i que es va inaugurar el 1959, pels múltiples retards en el procés de construcció, la decisió d'erigir la basílica i el monument a la finca de Cualgamuros ja estava presa abans del primer aniversari del Día de la Victoria, a fi de "perpetuar la memoria de nuestros caídos en la Gloriosa Cruzada" (BOE, 2.4.1940).

Si hi ha res que comparteixen tots aquests símbols és la rapidesa amb què van emergir per substituir símbols republicans per la força, així com la pervivència, fins i tot ben entrada la democràcia. Des d'aleshores, i sense negar que hi ha hagut canvis significatius des de 1977, la retirada de vells símbols ha estat lenta i gairebé sempre lligada a la polèmica i el conflicte puntual. Així ha succeït, per exemple, amb la retirada d'estàtues, que ja en els anys vuitanta va ser acompanyada de sonats episodis de resistència per part de forces d'extrema dreta. Al final de 1978 un nou calendari va eliminar qualsevol festa que recordés la dictadura passada, però no en va introduir cap de nova que permetés commemorar la democràcia recent estrenada. Paloma Aguilar i Carsten Humbaelck han demostrat com es va tardar diversos anys a implantar noves dates que permetessin celebrar-la. Fins al 1983 no es va commemorar oficialment la Constitució i només l'any 1986 es va aprovar un decret que declarava el 6 de desembre dia festiu. Tot i així, és una celebració que manca d'arrelament popular, i no ha aconseguit desbancar el 12 d'octubre com a gran referent de la identitat nacional espanyola. Tan retard i tímida a l'hora de fixar oficialment els nous dies de l'Espanya democràtica reflecteix les dificultats que la jove democràcia va experimentar en aquells

anys crucials a l'hora de trobar un suport ampli i contundent en la societat espanyola.⁴

També s'han mantingut referències als caiguts, com ara creus i inscripcions en les façanes de les esglésies, així com monuments d'exaltació al dictador i als que van mantenir amb ell un règim repressiu i excloent durant gairebé quatre dècades. La pervivència de símbols és un símptoma que explica com es va dur a terme la transició, sense que hi hagués cap ruptura o fallida de l'aparell de l'Estat, amb la pervivència de dues de les seves tres principals burocràcies, l'Església i l'exèrcit, i controlada des de dalt pel sector reformista de les elits franquistes. Arran d'aquest fet van aparèixer les dificultats per crear nous mites fundacionals capaços d'articular una nova identitat nacional democràtica.

Atès que hi ha hagut tantes continuïtats i tan poques ruptures, el debat sobre com gestionar la memòria col·lectiva s'ha de centrar en la part del passat de què ens hem de desprendre, la que convindria canviar i els referents nous que hem de construir. No obstant això, les polèmiques i els conflictes que vivim al voltant de la memòria en l'actualitat ens han de fer reflexionar sobre l'existència d'una base social que va establir vincles de lleialtat amb el règim de Franco, que encara avui es resisteix a desprendre's d'aquests referents que n'han configurat la identitat. I si, en general, es destaca que la nostra transició va ser controlada des de dalt i sense fallida de l'Estat, tampoc no hem d'oblidar que el règim de Franco va ser acceptat per bona part dels espanyols. Les polítiques socials i el desenvolupisme van ser, sens dubte, aspectes del règim que en van fomentar l'acceptació de les masses.

D'aquí les dificultats perquè, d'acord amb les propostes de l'anomenada Llei de la memòria històrica, els consistoris canvien el nom dels carrers. És un bon indicador que som davant d'una memòria dividida, que genera conflicte i que es topa amb grans dificultats a l'hora de resoldre's mitjançant la negociació entre les diferents forces polítiques. Seria injust no assenyalar que

⁴ Paloma AGUILAR i Carsten HUMLEBAECK, "Collective Memory and National Identity in the Spanish Democracies", Raanan Rein (ed.), *Spanish Memories: Images of a Contested Past*, *History and Memory*, 14, 1/2 (tardor 2002), p. 121-164.

en algunes localitats s'ha arribat a un consens sobre la retirada de símbols de la dictadura. Però també voldria subratllar que les dificultats emergeixen a tots els països que han experimentat dictadures sagnants i passats traumàtics. Sovint tendeix a veure's el cas espanyol com una excepció, quan en realitat les polèmiques i els debats al voltant de la simbologia, la construcció, en definitiva, de nous referents que legitimin la democràcia després de llargues dictadures continuen existint encara avui. Aquest és el cas d'Alemanya, on des de la reunificació les qüestions de la "representació" han estat centrals en les polítiques de la memòria, i a partir d'aquí, les polèmiques entorn del memorial dels jueus morts a Europa o l'exposició sobre els crims de la Wehrmacht al front oriental.⁵ També a l'Argentina o a Xile, on alguns centres de tortura transformats, com l'Estadi Nacional o l'Escola Superior de Mecànica de l'Armada (ESMA), s'han convertit, malgrat l'escepticisme inicial, en espais dedicats a homenatjar les víctimes provocades per les polítiques repressives de les dictadures respectives.⁶

Crec que som davant d'un clar exemple del que Pierre Nora va qualificar de "llocs de memòria", és a dir, espais, objectes, que encarnen significats que marquen una sensació de continuïtat entre el passat i el present. Són espais dotats d'una especial significació simbòlica per a la història nacional, que es creen per la interacció entre la història i la memòria, és a dir, per l'acció del present sobre el passat. Precisament, la raó de conservar aquests espais és que els records o els valors associats ja no són presents entre nosaltres. Altrament, la seva existència mancaria de sentit. Si la història (entesa com el pas del temps) no es fixés en aquests objectes o llocs per deformar-los, transformar-los o modelar-los, aquestes referències del passat no es convertirien en "llocs de memòria". El "lloc de memòria", en definitiva, és el producte d'una construcció des del present. Per això Nora diferencia entre "memorials" o "monuments commemoratius" i "llocs de memòria", que es caracteritzen, aquests últims, per la seva capacitat per al canvi, per la seva

⁵ Mary NOLAN, "The Politics of Memory in the Berlin Republic", *Radical History Review*, Issue 81 (tardor 2001), p. 113-132.

⁶ Paloma AGUILAR FERNÁNDEZ, *Políticas de la memoria y memorias de la política*, Alianza Editorial, Madrid, 2008, p. 426-428.

habilitat per actualitzar vells significats i generar-ne de nous. És a dir, en la construcció del “lloc de memòria” intervé la història i, per tant, queda obert a una varietat d’altres possibles significats.⁷

El plantejament de Pierre Nora és interessant per analitzar el cas d’Espanya, perquè molts dels símbols descrits aquí són monuments commemoratius. Podrien arribar a convertir-se en “llocs de memòria”? Sembla una tasca difícil pel que fa als símbols d’exaltació més clara, aquells que no poden ser dotats d’un nou significat, com els carrers o les estàtues de Franco, que haurien de ser eliminats. Però potser podria fer-se fàcilment en tots els espais o monuments dels quals sigui possible extreure un aprenentatge sobre la guerra i la dictadura per a les futures generacions, com experiències que no s’haurien de repetir mai. El Valle de los Caídos seria un magnífic exemple de “lloc de memòria”, ja que en la construcció s’hi van deixar la pell i la vida molts presos franquistes; igualment, una xifra encara imprecisa de víctimes republicanes de la violència hi van ser traslladades per força i sense el coneixement dels seus familiars per ser-hi enterrades.

Finalment, caldria erigir nous memorials i construir nous “llocs de memòria” en honor a les víctimes de la repressió i dels líders republicans. Es tracta, en definitiva, de construir una memòria democràtica alternativa. Les fosses comunes, on descansen milers de víctimes de la violència franquista, són, des de la meua perspectiva, veritables llocs de memòria perquè, una vegada estan degudament dignificats, deixen de ser espais d’oprobri i de silenci per convertir-se en llocs de record i d’homenatge a les víctimes. Si, tal com apuntava recentment Todorov, cal evitar la sacralització de la memòria que impedeixi el record, sembla raonable acceptar l’existència avui a Espanya d’una memòria dividida al voltant del passat, alhora que es considera molt convenient fomentar una memòria democràtica que, si no pot eliminar totalment aquesta memòria franquista que continua arrelada en alguns sectors de la societat espanyola, almenys hi convisqui i la contraresti.

⁷ Pierre NORA, “Entre Mémoire et Histoire”, *Les lieux de mémoire*, t. I, *La République*, Gallimard, París, 1984.